

УДК 28-057.87"19"

БРИЛЬОВ ДЕНИС,кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри культурології,
Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, м. Київ

РЕФОРМАТОРСЬКІ ІДЕЇ В СЕРЕДОВИЦІ МУСУЛЬМАНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ТАЄМНИЙ З'ЇЗД 1913 р. В КИЄВІ

Стаття присвячена таємному з'їзду з підготовки Всеросійського з'їзду студентів-мусульман, організованому в Києві в 1913 р. На підставі архівних джерел і мемуарів учасників подій розглянуто процес підготовки організаційного з'їзду, його цілі й завдання. Показана роль реформаторських ідей у середовищі організаторів таємного з'їзду і їх залученість у загальноімперський мусульманський контекст. Проаналізовано ймовірні причини слабкої реакції силових структур Російської імперії на цей з'їзд. Показано, що основними причинами слабкої реакції з боку влади на з'їзд стало втручання представників мусульманської еліти Російської імперії, а також маргінальний характер "мусульманського питання" для Київської жандармерії.

Ключові слова: студенти-мусульмани; мусульмани Російської імперії; іслам в Україні.

Постановка проблеми і стан її дослідження. Початок ХХ ст. в Російській імперії ознаменувався фундаментальною реформою верховної влади, що знайшла своє відображення в Маніфесті від 6 серпня 1905 р. і "Жовтневому маніфесті" від 17 жовтня 1905 р. Завдяки створенню Державної думи і проголошенню політичних прав і свобод (у першу чергу - свободи зібрань, слова, совісті) почалася лібералізація політичного життя, у тому числі - і російських мусульман, яка набула різноманітних форм - від мусульманської фракції Думи до різних політичних об'єднань мусульман.

Дані про винесені в назву статті події містять архівні матеріали Київського губернського жандармського управління, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ЦДІАК України). Крім архівних матеріалів, які в т. ч. вперше вводяться в науковий обіг, нами використовуються опубліковані джерела: спогади безпосередніх учасників подій - Галіміжана Ібрагімова [3] і Каюма Мостакаєва [5], а також існуючі нечисленні дослідження про таємний з'їзд студентів-мусульман, серед яких слід виокремити дослідження О. Купчика й А. Дамірова [4], присвячене ролі студентів-азербайджанців Києва в суспільно-політичному житті України, у якому значною мірою висвітлене питання таємного з'їзду студентів-мусульман. Недоліком указанного дослідження (винятково з точки зору поставленої проблеми) є акцент на ролі азербайджанських студентів, які в основному обмежувалися організацією товариства взаємодопомоги студентів-мусульман, тоді як включення в загальноімперський мусульманський контекст відбулося завдяки татарам - учасникам та організаторам з'їзду.

Мета статті - висвітлити один із найменш вивчених епізодів мусульманського життя, конкретніше - таємного з'їзду студентів-мусульман у м. Києві для організації Всеросійського з'їзду студентів-мусульман.

Виклад основного матеріалу. У 1911 р. на тлі загального революційного піднесення 1910-1914 рр. у Києві почалися процеси самоорганізації в середовищі студентів-мусульман, які навчалися в київських вишах (Університет Св. Володимира, Київський політехнічний

інститут, Київський комерційний інститут і Вищі жіночі курси). Як указує К. Мостакаєв, у той час у Київському університеті навчалося 184 студенти тільки із числа мусульман кавказького походження [5, с. 130].

Студентами-мусульманами Університету Св. Володимира було ініційовано створення мусульманського земляцтва, а також зроблена невдала спроба зареєструвати "Товариство взаємодопомоги". При цьому, незважаючи на брак реєстрації, діяльність земляцтва в університеті тривала у формі каси взаємодопомоги, надаючи зібрану для бідних і нужденних студентів-мусульман матеріальну допомогу у вигляді грошей і безкоштовних підручників. При цьому серед інших студентських земляцтв, поширених серед київських студентів того часу, земляцтво студентів-мусульман займало особливе місце "і своїм багатством (мало близько 10 000 крб), і кількістю студентів (близько 70 членів), і своїм зовнішнім виглядом" [3, с. 6]. Більшу частину становили мусульмани-кавказці (азербайджанці, або, відповідно до поширеної тоді назви, - "закавказькі татари"), але були також і татари з Поволжя - Халіл-улла Єнікєєв (студент медичного факультету Університету Св. Володимира), Гульсум Ахтямова (слухачка Вищих жіночих курсів) і касимовський татарин Ібрагім Максудов.

Приблизно в цей же час (друга половина 1912 р.) до Києва прибув широко відомий тоді серед татарської інтелігенції письменник і громадський діяч Галіміжан Ібрагімов, який знайшов собі роботу вчителем татарської мови в Києві через свого друга-киянина Каюма Мостакаєва. Однією з причин переїзду Г. Ібрагімова до Києва був лист від київських студентів-мусульман, у якому вони зверталися до нього по допомогу в організації мусульманського студентства: "Цим листом до Вас звертається Київське мусульманське студентство сприяти йому в проведенні в життя тієї ідеї, яка зародилася у нього на початку цього навчального року. З ініціативи деяких товаришів було запропоновано загальним зборам гуртка студентів мусульман в м. Києві взяти на себе ініціативу скликання з'їзду мусульманської молоді. Мета - взагалі об'єднання мусульманської молоді для організованої боротьби з невіглаством на-

шого народу і також з нашим спільним ворогом - російським урядом" [9, арк. 2-2 зв].

Після свого приїзду до Києва Г. Ібрагімов приєднався до діяльності мусульманського земляцтва, одночасно зв'язавшись із представниками організаційного комітету революційно налаштованого студентства, серед яких були представники різних партій [3, с. 11-12]. Члени мусульманського земляцтва дійшли висновку про необхідність об'єднання мусульманського студентства для ведення активної громадської діяльності і з цією метою наприкінці 1912 р. створили організаційну комісію, до складу якої увійшли Г. Ібрагімов, А. Талишинський, Х. Єнікєєв, Г. Ахтямова і Д. Везірев [3, с. 15-16].

Робочий план організаційної комісії київських студентів-мусульман включав у себе перш за все проведення в кінці 1913 - на початку 1914 року в Баку або Петербурзі таємного з'їзду мусульманського революційного студентства всієї Російської імперії. Для підготовки зазначеного з'їзду у квітні 1913 р. у Києві було вирішено зібрати представників мусульманських земляцтв із різних міст для проведення таємних зборів з підготовки з'їзду [3, с. 16-17].

Інформація про майбутній з'їзд стала відомою таємній поліції, судячи з усього, з декількох джерел - як від київських студентів-мусульман, так від інформаторів в університетах, представники яких збиралися бути присутніми на таємному з'їзді. У березні 1913 р. жандармським управлінням університетських міст були розіслані 2 секретних циркуляри, пов'язані з майбутнім таємним з'їздом [6, арк. 5].

17 квітня 1913 р. на початку сьомої години вечора на квартирі в курсистки київських вищих жіночих курсів С. Ахундової на попереднє зібрання зібралось 14 осіб (8 представників мусульман місцевих вищих навчальних закладів та 6 приїжджих делегатів) [8, арк. 678 зв].

Відкрилось зібрання вітальною промовою голови комісії А. Талишинського, після якої всі присутні на зборах особи були заарештовані нарядом поліції. Через кілька годин після арешту учасників зборів були затримані Г. Ібрагімов і ще один київський студент-мусульман Ш. Рустамбеков. Затримані були перепроведжені в Бульварну поліцейську дільницю, потім переведені до Київської (Лук'янівської) губернської в'язниці. У той же день у всіх київських студентів-мусульман вдома були проведені обшуки.

Матеріали, вилучені київською поліцією, дозволяють зробити висновок про ті ідеї та цілі, які ставили перед собою організатори таємного з'їзду. Серед знайдених на місці проведення з'їзду матеріалів, наприклад, говорилося про таке:

"Мета з'їзду - об'єднати мусульманську молодь для роботи. Робота буде продуктивна тоді, коли вона буде відбуватися за певною програмою і за відомим планом. Для мусульманської молоді необхідно виробити єдину програму і тактику, щоб всі поштоєхи, вироблені нею, діяли на суспільний організм мусульман Росії в одному й тому ж напрямку.

З чого повинен почати з'їзд свою роботу? Якщо з'їзд ставить за мету зорганізувати всю мусульманську молодь для роботи, для лікування тих виразок, якими страждає суспільний організм мусульман, то з'їзд повинен поставити в першу чергу вивчення сучасного стану останніх. Який їхній культурний рівень? Які фактори діють на їх культурний розвиток і як вони діють. Яке економічне та політичне становище мусульман у Росії? - ось які питання повинні бути висунуті й обговорені на з'їзді і теми для майбутніх доповідей повинні бути намічені, виходячи з цих міркувань" [8, арк. 349 зв - 350 зв].

В іншому документі більш повно розглядаються пункти, які, на думку організаторів таємного з'їзду, слід обго-

ворити на Всеросійському з'їзді студентів-мусульман. Як відзначають автори документа (вірогідніше за все - члени оргкомісії), майбутній з'їзд повинен взагалі чітко сформулювати положення мусульман у порівнянні з іншими народностями Росії, а також намитити шляхи і способи культурного й економічного "підняття мусульманської маси".

Для підняття культурного рівня мусульман Російської імперії організатори таємного з'їзду пропонували ряд заходів, серед яких найважливіше місце посідала реформа мусульманської школи (медресе):

"Школи. - Іх сучасний стан, приблизна програма, цілі й завдання.

На доповнення до цього бажано показати, який тип шкіл насамперед потрібен для мусульман, зокрема для татар, беручи до уваги малу наявність коштів і можливість здобувати середню освіту в російських навчальних закладах. Порушити питання про створення духовних семінарій, які давали б кадри мулл освічених, сильних не тільки релігійним духом, але також і світськими знаннями. Бо мулли - дійсні народні працівники, усе життя яких протікає серед темної маси. Прикладом можуть служити польські ксьондзи, польські католицькі духовні семінарії" [8, арк. 351-351 зв].

Крім того, перераховуються й інші пункти реформи мусульманського суспільства, серед яких окремо можна відзначити питання спільної мови для мусульман Російської імперії: "Ставлення до мови. Сучасні течії у цій області. Створення основних положень, які б захистили в майбутньому мусульманство Росії від міжусобної боротьби і розколу. Всі зусилля повинні бути спрямовані до єднання і взаємної довіри" [8, арк. 351 зв].

Неважко помітити, що питання реформи школи й мови, що піднімається київськими студентами-мусульманами, прямо пов'язане з ідеями джадидизму¹ і пантюркізму, активно наявними в публічному дискурсі мусульман Російської імперії того часу.

Уперше доктрина пантюркізму, яка ґрунтується на пріоритеті етнічної спільності й походження турків та інших тюркських народів, була сформульована ще в 60-ті рр. XIX ст. Армінієм Вамбері, видатним угорським сходознавцем. У своїй роботі "Подорож по Середній Азії" він писав: "Представляючи тюркську династію, дім Османів міг би заснувати з тюркських елементів, з яких він пов'язаний мовою, релігією і історією, від узбережжя Адріатики аж до Китаю імперію більш потужну, ніж та, яку зумів силою й хитрістю склепати з гетерогенних елементів великий Романов. Анатолійці, азербайджанці, туркмени, узбеки, киргизи й татари - ось ті окремі частини, з яких міг би виникнути великий тюркський колос, який, звичайно, помірявся б силами зі своїм північним суперником набагато краще, ніж сьогоднішня Туреччина" [1, с. 300].

Ідеї А. Вамбері були переосмислені тюрками-мусульманами Російської імперії, перетворившись у 1880-х роках на культурно-ліберальний рух татарської інтелігенції. Формування й поширення теорії пантюркізму й невіддільної від неї програми оновлення мусульманської системи освіти (джадидизму), у першу чергу, пов'язані з громадською та науковою діяльністю кримськотатарського просвітителя Ісмаїла Гаспринського (1851-1914). Саме І. Гаспринському належить формулювання, яке визначило програму пантюркізму, його гасло й кредо, моральний імператив, звернений до народів тюрко-ісламського світу: "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" ("Єдність у мові, вірі й справах").

¹ Рух, у першу чергу - серед тюрків-мусульман Російської імперії, - спочатку пов'язаний з реформою мусульманської системи освіти, пізніше набув політичного виміру.

Ще одним важливим питанням, на якому зосередилися організатори таємного з'їзду, стало сучасне становище жінки в мусульманському суспільстві й відповідність цього положення Корану. Більше того, саме сучасне становище жінки-мусульманки розглядалося організаторами таємного з'їзду "як головний фактор відсталості мусульман" [8, арк. 357]. У цьому питанні представники київського мусульманського студентства також були тісно пов'язані із загальноросійськими тенденціями в татаро-мусульманському середовищі. У розглянутий період дискусії з питання соціального становища жінки-мусульманки активно велися насамперед у татарській мусульманській пресі. Як зазначає Д. Галихузін, питання про рівність прав мусульманок із чоловіками піднімали багато представників татарської інтелігенції того часу, серед яких, в першу чергу, слід назвати відомого громадського діяча та теолога Мусу Бігієва, який уважав, що в ранньоісламський період жінки були вільними, а поневоленням вони зобов'язані вузькомислячим факіхам (релігійним авторитетам). На думку багатьох представників реформаторського дискурсу в середовищі татар-мусульман того часу (Різаєтдін Фахретдінов, Габдулла Бубі, Зияєтдін Камалі, Закир Кадийрі та ін.), майбутнє нації безпосередньо залежить від того, яке місце в ньому займають жінки. Цієї ж думки ще в середині XIX ст. дотримувався найбільш відомий татарський учений і мислитель Шігабуддін Марджані [2, с. 59].

Протягом майже двох місяців тривало розслідування жандармерії, яке показало брак складу злочину в діях студентів-мусульман. Взнявши до уваги, що студенти-мусульмани на зборах планували обговорювати питання економічного та культурно-освітнього характеру, виключивши з порядку денного питання політичного характеру, а також те, що учасники зборів були піддані адміністративному арешту, начальник Київського губерньського жандармського управління полковник О. Ф. Шредель закрив кримінальне провадження у справі й звільнив їх з-під арешту.

На думку учасника тих подій Г. Ібрагімова, існувало дві причини припинення розслідування з боку жандармерії. Перша - слабе знайомство київської жандармерії з "ісламським питанням": "...Для київської жандармерії мусульманський народ - слухняна тварина, за своєю психологією вона не звикла з ними зустрічатися і бачити в них небезпеку. Тут, на відміну від Казані, Оренбурга, Астрахані, Уфи "мусульманська" загроза не стала важливою проблемою: живий страх являють проблема Польщі, латишів, есдеків, есерів, євреїв, українців ... Татарська якість здається їй чимось незначним" [3, с. 37].

Інша причина полягала в тому, що багато учасників київських подій належали до мусульманської еліти Російської імперії, а тому могло мати місце банальне заступництво з боку впливових родичів: "... слідом за нашим арештом в проблему втрутилися дуже великі, дуже згуртовані групи татарського, мусульманського світу. Депутат Думи Ахтямов, всілякі мірзи, баї, беки, беї Кавказу в той же день, в той же час приїхали до Києва, щоб урятувати своїх синів, коханих, дочок, захоплених з нами, щоб виправдати їх від подібної "ганьби". Їхні стосунки і таке інше, і інше у вищому світі зіграли першу і більшу роль у вирішенні проблеми" [Там само].

Зокрема, у звільнення своєї сестри Гульсум та інших студентів активно втрутився депутат Думи І. Ахтямов. Справа про з'їзд студентів-мусульман КГЖУ містить у собі два документа за підписом І. Ахтямова у справі його сестри. Перший - прохання І. Ахтямова до начальника Київського губерньського жандармського управ-

ління про зміну запобіжного заходу його сестрі Гульсум з в'язниці на поруки або під заставу [7, арк. 35]. Другий - лист І. Ахтямова на бланку Таврійського палацу (де засідала Державна дума) на ім'я Олександра Федоровича [О. Ф. Шределя, начальника КГЖУ - Д. Б.], такого змісту:

*"Вельмишановний пане Олександр Федоровичу!
Вибачте, що турбую Вас приватним проханням. Як Вам відомо, у Київській в'язниці утримується сестра моя Гульсум Ахтямова. Я подав Вам прохання про звільнення її на поруки або під заставу. Цілком усвідомлюючи, що надалі, до з'ясування справи, Вам неможливо дати мені ту чи іншу відповідь, я тільки прошу Вас як-небудь прискорити справу. Я цілком переконаний, що єдине об'єднання, яке можна висунути моїй сестрі, це - участь у товаристві, яке не отримало належного дозволу. Утримання у в'язниці, до того ж ще попереднє, впродовж майже двох місяців за таке незначуще діяння я вважаю абсолютно несправедливим. Це сидіння в тюрмі може згубно позначитися на здоров'ї моєї сестри, яка взагалі схильна до нервових захворювань.*

Ось чому я звертаюсь до Вас з проханням прискорити дізнання щодо моєї сестри і дати мені найближчим часом відповідь на моє клопотання про звільнення сестри з в'язниці.

Я до цих пір не вчиняв ніяких дій тут ні у Міністра Внутрішніх Справ, ні в Департаменті Поліції, бо чекаю нормального вирішення цієї справи.

*Прийміть запевнення в повазі до Вас,
Ібн. Ахтямов" [7, арк. 115-115 зв].*

Незабаром після отримання О. Ф. Шределем зазначеного листа, Гульсум Ахтямова була випущена з в'язниці. Інші члени "київської події" були звільнені схожим чином.

Крапка в історії з таємним з'їздом студентів-мусульман в м. Київ була поставлена в 1915 р. Збереглося "Листування між Московським охоронним відділенням та іншими установами про очікуваний восени 1915 р. в м. Києві з'їзд представників мусульманської молоді вищих навчальних закладів Росії та з'ясування делегатів на з'їзд" [10, арк. 1-7], у якому поліцейські чини на місцях повідомляють про те, що активності з боку колишніх (і нових) учасників не спостерігається і ніякого з'їзду в Києві не планується.

Висновки

Підсумовуючи, можна стверджувати, що в 1913 р. серед студентів-мусульман Російської імперії виникли об'єднанчі тенденції, які проявилися в спробі провести з'їзд. Ініціаторами виступили київські студенти-мусульмани, які були залучені в реформаторський дискурс, що існував у мусульманському середовищі Російської імперії. Уважаючи себе авангардом розвитку мусульман імперії, студенти-мусульмани порушували питання, які активно обговорювалися мусульманською інтелігенцією того часу: реформа мусульманської освіти, соціальне становище мусульманки, питання спільної для російських мусульман мови. Однак арешт активу, який займався організацією Всеросійського з'їзду студентів-мусульман привів до зниження суспільно-політичної активності київських студентів-мусульман. Перша світова війна, яка незабаром розпочалася, та розпад Російської імперії, що йшов за нею, змінив політичний порядок денний для мусульманських еліт, позбавивши актуальності об'єднанчі та реформістські тенденції серед студентів-мусульман Російської імперії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии / А. Вамбери. - М. : Восточная лит-ра, 2003. - 300 с.
2. Галихузина Д. С. Проблема женского образования в освещении журнала "Шура" (1908-1917 гг.) / Д. С. Галихузина // Ученые записки Казанского университета. Серия Гуманитарные науки. - Vol. 152. - 2010. - № 1. - С. 58-65.

3. Ибрагимов Г. Татар студентлары хәрәкәте тарихыннан кечкенә бер хатирә / Г. Ибрагимов. - Казан : "Татарстан" матбагасы, 1922. - 42 б. [Ибрагимов Г. Из истории движения татарского студенчества. Небольшое воспоминание] (араб. граф.).

4. Купчик О. Р. Студенты-азербайджанцы города Киева в общественно-политической жизни Украины (1900-1917 гг.) / О. Р. Купчик, А. У. Дамиров. - К. : Изд. дом Дмитрия Бурого, 2013. - 160 с.

5. Мостакаев К. Галимжан Ибрагимов Киевтә / К. Мостакаев // Совет әдәбияты. - 1963. - № 1. - С. 125-132. [Мостакаев К. Галимжан Ибрагимов в Киеве] (на татар. яз.).

6. Центральний державний історичний архів України (далі ЦДІАУ), ф. 268, оп. 1, од. зб. 905.

7. ЦДІАУ, ф. 274, оп. 1, од. зб. 3151, ч. 1.

8. ЦДІАУ, ф. 274, оп. 1, од. зб. 3151а, ч. 2.

9. ЦДІАУ, ф. 274, оп. 3, од. зб. 237.

10. ЦДІАУ, ф. 274, оп. 4, од. зб. 521.

Брилев Денис,

кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри культурології,

Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, г. Київ

РЕФОРМАТОРСКИЕ ИДЕИ В СРЕДЕ МУСУЛЬМАНСКОГО СТУДЕНЧЕСТВА НАЧАЛА XX СТОЛЕТИЯ: ТАЙНЫЙ СЪЕЗД 1913 г. В КИЕВЕ

Статья посвящена тайному съезду по подготовке Всероссийского съезда студентов-мусульман, организованному в Киеве в 1913 г. На основании архивных источников и мемуаров участников событий рассмотрен процесс подготовки организационного съезда, его цели и задачи. Показана роль реформаторских идей в среде организаторов тайного съезда и их включенности в общеимперский мусульманский контекст. Проанализированы вероятные причины слабой реакции силовых структур Российской империи на данный съезд. Показано, что основными причинами слабой реакции со стороны властей на съезд стало вмешательство представителей мусульманской элиты Российской империи, а также маргинальный характер "мусульманского вопроса" для Киевской жандармерии.

Ключевые слова: студенты-мусульмане; мусульмане Российской империи; ислам в Украине.

Brylov Denis,

PhD, Associate Professor of the Department of Culturology,

National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv

REFORMIST IDEAS AMONG MUSLIM STUDENTS IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY: THE CLANDESTINE CONGRESS OF 1913 IN KIEV

The article is devoted to the clandestine congress for the preparation of the All-Russian Congress of Muslim Students, organized in Kiev in 1913. Based on the archive sources of gendarme administration of Kiev Governorate and memoirs of the participants of the events, the process of preparing the organizational congress, its goals and tasks were examined. The role of reformist ideas among the organizers of the clandestine congress and their inclusion into the general imperial Muslim context was shown. The process of politicization of the Kiev Congress under the influence of revolutionary-minded participants representing the Muslim Tartars of the Volga and the Urals was studied. It was shown that the socially active Muslim students of that time included both revolutionary circles and representatives of intellectual and political elites of the Muslim community of the Russian Empire who were seeking for opportunities to improve the situation of the Muslims of the Empire. The probable causes of the weak reaction of the security services of the Russian Empire to this congress were analyzed. Among them are: a) the intervention of representatives of the Muslim elite of the Russian Empire, b) the marginal nature of the "Muslim issue" for the Kiev gendarmerie. The special role of the deputy of the Forth Duma, the representative of the Muslim faction of Ibramin Akhtyamov in the settlement of the problem of the Muslim students' arrest was noted. It is concluded that the congress in question was a manifestation of unifying tendencies among the Muslim students, which took place on the eve of the First World War.

Keywords: Muslim students; Muslims of the Russian Empire; Islam in Ukraine.

REFERENCES

1. Vámbéry, Á. (2003), Travels in central Asia, *Vostochnaia literatura*, Moscow (rus).
2. Galikhuzina, D.S. (2010), The Problem of Female Education as Covered by "Shoura" Magazine, *Uchenye zapiski Kazanskoho universiteta*, Vol. 152, No. 1, pp. 58-65 (rus).
3. Ibrahimov, G. (1922), *Tatar studentlary herekete tarihyndan kechkene ber hatire*. [From the history of the movement of the Tatar students. A small remembrance], «Tatarstan» matbagasy, Kazan (tartar)
4. Kupchik, O.R. and Damirov, A.U. (2013), *Studenty-azerbaidzhancy goroda Kiev v obshchestvenno-politicheskoi zhizni Ukrainy (1900-1917)* [Students-Azerbaijanis of the city of Kiev in the socio-political life of Ukraine (1900-1917)], Kiev (rus)
5. Mostakaev, K. (1963), Galimzhan Ibrahimov Kievta [Galimzhan Ibrahimov in Kiev]. *Sovet edebiyaty*, No. 1, pp. 125-132. (tartar).
6. The State Historical Central Archive of Ukraine: collection 268, series 1, file 905 (In Russian).
7. The State Historical Central Archive of Ukraine: collection 274, series 1, file 3151, part 1 (In Russian).
8. The State Historical Central Archive of Ukraine: collection 274, series 1, file 3151a, part 2 (In Russian).
9. The State Historical Central Archive of Ukraine: collection 274, series 3, file 237 (In Russian).
10. The State Historical Central Archive of Ukraine: collection 274, series 4, file 521 (In Russian).

© Брильов Денис

Надійшла до редакції 15.12.2017